

ÉLŐ NYELV

Alsótagozatosok anyanyelvhasználata kisebbségi helyzetben

Míg az elsődleges nyelvi szocializáció korszakában, a kisgyermekkorban a család nyelvhasználata hat leginkább a gyermek nyelvi fejlődésére, addig az iskoláskorra eső másodlagos nyelvi szocializáció folyamatát elsősorban az iskolai oktatás határozza meg, amely a köznyelv írott és beszélt változatát közvetíti. A családban viszont nem mindig (különösen kisebbségi körülmények között nem) a presztízsváltozatot, hanem a nyelvjárást sajátítja el a gyermek, s ilyenkor az iskolában szembetalálja magát az írott és beszélt köznyelvi változattal, sőt kisebbségi körülmények között még egy idegen nyelvvel, a többnyire ugyancsak magas presztízű államnyelvvel. Mindezek a tényezők hatással vannak az egyén további nyelvi fejlődésére, s többek között azt eredményezik, hogy a kisebbségi magyar nyelvhasználat nyelvjárásiásabb az anyaországínál.

E tanulmányban arra keresem a választ, milyen arányban van jelen a köznyelv az elsődleges nyelvi szocializáció szakaszán már túljutott koloni (Kolon = Kolínany, község Szlovákiában, a Nyitirai járásban) kisiskolások nyelvhasználatában, tehát ott, ahol a családok abszolút többségében még a nyelvjárás a domináns nyelvváltozat.

Az anyaggyűjtést három módszerrel végeztem: 1. passzív megfigyeléssel, 2. csoportos jellegű, irányított beszélgetéseken aktív társalgóként való részvétellel, 3. interjúhelyzetben képsor alapján elmondott képleirással és egyéni élmények elbeszélésével. A 2. és 3. módszerrel végzett gyűjtést magnetofonszalagra is rögzítettem. Passzív megfigyeléssel egyrészt az iskolában való tartózkodásom idején és az óráközi szünetekben gyűjtöttem, másrészt mivel a községben lakom, ennél jóval gyakrabban az utcán játszó vagy más, természetes élethelyzetben beszélgető gyermekek nyelvhasználatának megfigyelésével szereztem adatokat.

Csoportos jellegű, irányított beszélgetést 1995 júniusában a magyar iskolába járó 12 első osztályos diákkal végeztem, s lévén éppen a tanév utolsó hetének hétfője, témaként elsősorban a hétvégi élmények elbeszélése és a közeledő nyári vakáció tervezetése szerepelt.

Interjúhelyzetben 5 + 6 alsótagozatos 1—3. osztályos kislánnyal és kislánnyal készítettem beszédfelvételt, s mivel az 1—3. osztályban összesen 34 diák tanul, a 11 adatközlő (32,35%) száma eleget tesz a reprezentativitás köveleményeinek. Adatközlőim kiválasztásakor szigorúan azt a szempontot követtem, hogy a gyerekek és szüleik helybeli születésűek legyenek, bár e szempont következetes érvényesítésével, az exogám házassági szokások terjedése és a nemzetiségileg vegyes házasságok számának növekedése miatt, alaposan beszűkült a potenciális kis adatközlők köre, ugyanis Kolonban az 1986 és 1995 közötti időszakban 24 endogám, 125 exogám, illetve 59 magyar, 48 vegyes (magyar—szlovák) és 42 szlovák házasságot kötöttek. Ezenkívül a szülők iskolai végzettségét is figyelembe vettem, hiszen 5 gyermek szülei magyar gimnáziumban, illetve középiskolában érettségiztek, hatnak pedig szlovák szakmunkásképzőt, de magyar alapiskolát végeztek a szülei.

Az anyaggyűjtést illetően a képsor alapján történő képleírás jó megoldásnak bizonyult, mivel ezt a módszert tanítóik is gyakran alkalmazzák az oktatás folyamatában, vagyis a diákok számára nem volt idegen ez az eljárás, s ezenkívül a téma azonossága folytán a nyelvhasználati sajátosságok is jobban összevethetők. A képek a diákok számára ismert élethelyzetekről, például a játszó gyerekekről, az esti családi együttlétről és egy családi kirándulásról szóltak.

E három módszerrel gyűjtött korpusz anyagából kiindulva a nyelvjárásiasság szintjének mérésére egyrészt a jelenlegi koloni nyelvjárási normát vettem viszonyítási alapul, másrészt azt figyeltem meg, hogy a nyelvjárás és a köznyelv egymásrahatásának következtében „a nyelvjárási elem hogyan viszonyul köznyelvi megfelelőjéhez?” (KISS JENŐ, A mihályi nyelvjárás változásai 1989 és 1989 között. Bp., 1990. 24), vagyis változik-e vagy sem a vizsgált jelenség, s ha igen, milyen irányt vesz ez a változás.

A három módszer közül a passzív megfigyeléssel gyűjtött anyag a leghomogénebb, ugyanis egymás között, ha nincs ott idegen vagy köznyelven beszélő falubeli, a nyelvjárást használják. Bizonyos szerepjátékoknál azonban, mint például a tanítósdí, a köznyelv használatára törekednek; ennek viszont az a magyarázata, hogy a pedagógusok a tanítási órákon többnyire köznyelvet és köznyelven tanítanak, s a kisiskolások, a szerepjátékok lényegéből fakadóan, a nyelvi magatartás tekintetében is utánozzák tanítóikat. Hogy az alsótagozaton oktató két pedagógus az iskolában a köznyelvet használja, passzív megfigyeléseim mellett a hozzájuk intézett kérdőív kérdéseire adott válaszok alapján is következtethettem. A pedagógusokhoz intézett kérdőív, melynek kérdéseit KISS JENŐ egyik tanulmánya alapján állítottam össze (vö. MNY. 1996: 144—5, 149), válaszai így összegezhetők: a két pedagógus közül az egyik, a koloni születésű és lakhelyű, beszéli a koloni nyelvjárást, és saját bevallása alapján pozitívan viszonyul hozzá. A tanítási órákon korrigálja tanítványai nyelvjárási megnyilatkozásait, mégpedig a következőképpen: „az egyes szavaknál ismertetem, hogy a Kolonban használt nyelvjárási formáknak mi felel meg a köznyelvben”, de iskolán kívül nem korrigálja diákjai nyelvjárási nyelvhasználatát. A másik pedagógus nem helybeli, s nem is zobor-

alji születésű, hanem az északkeleti nyelvjárástípus területéről származik, és Nyitrán lakik. A koloni nyelvjárást nem beszéli, s önbevallása alapján az adott nyelvjáráshoz semleges viszonyul. A tanítási órán figyelmezteti tanítványait, hogy a köznyelvi változatot „kell használni”, s az is előfordul, bár ritkán, hogy az iskolán kívül is korrigálja tanulói nyelvjárási beszédét.

Hogy hogyan változtatja meg a kisiskolások nyelvhasználatát a beszédpartner, jelen esetben a gyűjtő személye, arról a második és harmadik módszerrel gyűjtött anyag árul el a legtöbbet. A csoportos jellegű irányított beszélgetéssel gyűjtött adatok azt bizonyítják, hogy idegen előtt kerülnek a nyelvjárást vagy annak kirívó jelenségeit, s helyettük, ha sikerül, a köznyelvi variánst, ha nem sikerül, a köztes nyelvhasználati formát — ún. hibridalakulatot (vö. KISS JENŐ: MNy. 1993: 94—8) — választják. A csoportos beszélgetés folyamán az is előfordult, hogy a mellettem ülő kislány hozzám köznyelven szólt, a másik oldalán ülő osztálytársával viszont nyelvjárási sugdolóztak. Ez is azt támasztja alá, hogy a nyelvjárási használatában vagy kerülésében meghatározó a beszédpartner szerepe. Ha pedig a kisiskolások nyelvhasználatában jelentkező változást (nyelvjárási → köznyelvi) akarjuk megragadni, két alapkategóriát állíthatunk fel: 1. nincs változás: vagyis kizárólag a nyelvjárási alakot használják a kevésbé kirívó és a nem túl gyakori nyelvjárási jelenségeket tartalmazó morfémák esetében (*etyfurma, fejéken, jänkä, példäkot* stb.), 2. zajlik a változás: a kirívó és produktív nyelvjárási jelenségeket tartalmazó szavak helyett a köznyelvi variánst (*anyumvál — anyummal, ineköt — énekelt, innyä — innyi — inni, jätikok — játékok, tancótunk — táncoltunk* stb.) vagy a koloni nyelvjárási normán kívüli ún. hibridalakulatot (*ebidötünk × ebédeltünk > ebidöltünk, hātö × hátul > hátú, szennyi × szędni > szēnni*) használják.

A nyelvjárásiasság szintjének mérésére az interjúhelyzetben készített beszédfelvételek egy részét, a legfiatalabb adatközlők által összesen használt szavak mennyiségéhez igazodva diákonként 400, tehát összesen 4400 szövegszónyi korpuszt vettem alapul. Megjegyzem azonban, hogy a nyelvjárásiasság szintjének mérése, bár e témában megjelent már néhány tanulmány (pl.: IMRE SAMU, MMNyJR. 234—40; BALOGH LAJOS: NytudÉrt. 100. sz. 55; SEBESTYÉN ÁRPÁD: MNy. 1987: 507—16; TUKACSNÉ KÁROLYI MARGIT: DialSzimp. II, 205), sok vonatkozásban még tisztázatlan. E felmérésben tehát, ahogy azt már említettem, viszonyítási alapul a mai koloni nyelvjárási normát vettem, melyet N-nel jelöltem, s ez jelentette a 100%-os nyelvjárásiasságot.

E normához viszonyítottam a lejegyzett szövegben előforduló, tényleges nyelvjárási jelenségek számát, melyet T-vel jelöltem. Mind a nyelvjárási norma szerint rekonstruált szövegben, mind a lejegyzett korpuszban minden egyes nyelvjárási jelenséget 1-1 ponttal értékeltem, s az összeszámolt pontszámok alapján a következőképp számítottam ki a nyelvjárásiasság fokát:

$$\frac{T \text{ Á áształon ęt törölközö ęs ęcš sārğä szäppány.}}{N \text{ Á áształon ęt törölközö ęs ęcš sārğä szäppány.}} \times 100 = \frac{4}{7} \times 100$$

= 0,711442 x 100 = 71,14% (vö. TUKACSNÉ KÁROLYI MARGIT: DialSzimp. 2: 205). Az így nyert adatok alapján a nyelvjárásiasság fokában a következő sorrend alakult ki:

A nyelvjárásiasság foka %-ban	Az adatközlő neve	Az adatközlő életkora	A szülők iskolai végzettsége
89,65	fiú	7 év	SZM
78,15	fiú	7 év	É
62,29	fiú	8 év	É
54,20	fiú	8 év	SZM
40,10	fiú	8 év	SZM
20,75	fiú	9 év	SZM
17,18	lány	7 év	SZM

A nyelvjárásiasság foka %-ban	Az adatközlő neme	Az adatközlő életkora	A szülők iskolai végzettsége
15,94	lány	9 év	SZM
14,54	lány	8 év	É
11,76	lány	8 év	É
5,00	lány	7 év	É

Szembetűnő a két szélső határértékű, azonos életkorú, de eltérő nemű és családi hátterű adatközlő nyelvjárásiassága, hiszen a felső érték (89,65%) egy hétéves kisfiú, s az alsó (5%) egy hétéves kislány nyelvhasználatában jelentkezik. A legnyelvjárásiasabb tehát az az első osztályos kisfiú, aki csupán 9 esetben tér el a mai normatív koloni nyelvjárástól. E kilenc esetben többnyire az *i*-zést, a szótagzáró *l* kiesését és a *-val/-vel* *v*-jének nem hasonulását kerülte, míg például a palatalizáció teljesen érintetlen maradt, s ugyanez jellemző néhány alaktani jelenségre és valódi tájszóra is. Beszédében egy (a köznyelvi *i*-zést kerülendő) hiperkorrekció is előfordul (*rózsaszín* helyett *rózsaszén*). A nyelvjárási norma ilyen szigorú követése ennél az adatközlőnél nem csupán a szülők iskolai végzettségével indokolható, hanem azzal is, hogy életkoránál fogva, míg a szülők munkában vannak, gyakran van együtt a nagyszülőkkel, akik a nyelvjárási normát beszélnek, s ezáltal az unoka nyelvhasználatában is a nyelvjárás az uralkodó nyelvváltozat (vö.: IMRE SAMU: ÁNyT. 8: 90; KISS JENŐ, Nyelvjárási tanulmányok. MNyTK. 159. sz. 28). Ugyanez a szociológiai tényező dominál a második adatközlő nyelvjárásiasságában is, akinek a szülei ugyan érettségivel rendelkeznek, de mivel a kisfiú a nagyszülőkön kívül gyakran van együtt a 90 éves dédnagymamával, a nyelvjárási norma fokozottabb mértékben érvényesül beszédében. Nyelvhasználatára jellemző a köznyelvtől távolabb eső jelenségek — az *i*-zés, a palatalizáció, a szótagzáró *l* kiesése szó belsejében, de különösen a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* toldalékokban — kerülése. Amikor azonban a Balatonnál töltött nyári vakáció élményeiről beszél, egyrészt az emlékezés örömeinek (vö. SZABÓ GÉZA: DialSzimp. II, 50), másrészt a felgyorsult beszédtempónak és a bonyolultabb szerkezetű, hosszabb mondatok használatának hatására a nyelvjárás a köznyelv fölé kerekedik. A két változat egymáshatásából köztes nyelvhasználati formák, hibridalakulatok is létrejöttek (*méktöröközik* × *méktörülközik* > *méktörüközik*, *kirándónyi* × *kirándulni* > *kirándúni*), s ezek a nyelvjárás végrehajtott, a köznyelv irányába mutató korrekciók a labilis kettősnyelvűség bizonyítékai (vö. KISS JENŐ: MNy. 1993: 94—8). A fiúk közül legkevésbé nyelvjárásias a táblázatban 6. helyen feltüntetett adatközlő (17,18%). Ez a tény a szülők iskolai végzettségét tekintve (szakmunkásképző) meglepő. A jelenség azzal magyarázható, hogy egyrészt az édesanya is, bár munkásként dolgozik, idegenek előtt kerüli a nyelvjárást, másrészt a kisfiú két idősebb lánytestvére gimnazista, s az ő nyelvi magatartásukra szintén a nyelvjárás kerülése jellemző. Mindebből az állapítható meg, hogy nemcsak a szülők, hanem két vagy több gyermek esetében az idősebb testvérek neme (l. alább) és azok nyelvhasználati is fontos tényezője lehet a nyelvi magatartásnak. A fiúk közül egyedül nála figyelhető meg a zárt *ë* visszaszorulása, ezenkívül következetesen kerüli az *i*-zést, a szótagzáró *l* kiesését, a palatalizációt. A *-val/-vel* rag a köznyelvi norma szerint hasonló beszédében, viszont más alaktani nyelvjárási jelenségek — (fürödni) *szokálnak* = fürödni szoktak, *asztat*, *ottan* stb. — előfordulnak beszédében.

A lányok esetében nemcsak a nyelvjárásiasság alacsony foka, hanem a viszonylag kiegyensúlyozott teljesítmény is feltűnő (20,75% — 5%), csupán a két elsős kislány nyelvhasználati között van némi ellentét. Ezáltal a lányok csoportjában a két szélsőséges pólust képviselik, ugyanis az egyik nyelvjárásiassága 20,75%-os, a másiké pedig 5%. Ez a különbség egyértelműen a családi háttérrel, a szülők iskolázottságával és a rokoni kapcsolatokkal magyarázható. Az egyik kislány (20,75%) a már fent említett hangtani jelenségeket igyekszik kiküszöbölni beszédéből, de az alaktani sajátosságokat nem veszi észre, s ezért azokat nem is kerüli el.

A másik elsős kislány (5%) még a nála idősebeknél is következetesebben igazodik a köznyelvi normához, olyannyira, hogy a zárt *ë*-t is teljesen száműzte beszédéből. Nála a nyelvjárási

normától való eltérés nemcsak lexikális és grammatikai síkon történt meg, hanem szupraszegmentális szinten is, hiszen beszédtempója lelassult, s a rövid mondatok között hezitációs szüneteket tartott, és ezalatt megkereste a „helyes” köznyelvi kifejezést vagy kiejtést. Ez a vontatott, gyakran „énekelő” hanglejtéssel párosult beszédtempó, amelyre leginkább az idegen nyelvre történő kódváltáskor figyelhetünk fel, a többi lányadatközlő esetében is előfordul. A lányok közül a többi, az előbbieknél idősebb (8—9 éves) adatközlő beszédében ugyancsak az előbb említett hangtani jelenségeket kerüli, de nem mindig egyforma sikerrel, például a palatalizáció főnévi igenév képzőjében már nem jelentkezik, de abszolút szövégen még megfigyelhető (*rózsászínny*). Nyelvhasználatukban inkább az alaktani nyelvjárásiasságok vannak jelen, s egy ilyen jellegű hiperkorrekció, a *ruhájai* is előfordul az egyik 9 éves adatközlő beszédében. E hiperkorrekt forma használatának egyik oka valószínűleg az, hogy a helyi nyelvjárásban az egy birtokos több birtok jelölésére az *-ai*, *-jai* toldalék mellett az archaikusabb *-i*, *-ji* változat is gyakori még, pl. *papuccsi*, *muskátlíji* (= papucsai, muskátlíjai), de idegenek előtt ezt már kerülik, s így a *ruhái* forma nyelvjárásnak tűnhetett az adatközlőnek.

Ha összegezzük az imént felsorolt nyelvi magatartásformák sajátosságait, megállapíthatjuk, hogy e korcsoport nyelvjárásiassági fokának átlaga 35%. A fiúk beszéde pedig jóval magasabb nyelvjárásiassági szintet mutat (56,92%), mint a lányoké (14,87%). Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy a vizsgált korcsoportban a nem a nyelvhasználatot legerőteljesebben befolyásoló tényező, ezt azonban teljes bizonyossággal csak további kutatások alapján lehetne megállapítani. Az viszont a szakirodalomból is közismert tény, hogy a nemek szerinti megoszlás a nyelvhasználat egyik meghatározó tényezője, melynek oka abban rejlik, hogy a lányok jobban alkalmazkodnak az elvárásokhoz, a presztízsfarmákhoz. A fiúk és lányok kisgyerekkortól kezdve eltérő nevelésben részesülnek, a családban az apa és az anya nyelvhasználata is eltér, s a nemek szerinti társadalmi különbségek, amelyek a múltban gyökereznek, még ma is léteznek (vö. KISS JENŐ, Társadalom és nyelvhasználat. Bp., 1995. 101). A nyelvi magatartást befolyásoló tényezők közül kisiskoláskorban meghatározó tehát a családi háttér, a család társadalmi és gazdasági helyzete, valamint a szülők műveltsége, bár ez utóbbi nem minden esetben vonja maga után a nyelvi viselkedést, különösen akkor nem, ha a család két- vagy többgenerációs. E tekintetben, ahogy azt már elmondtuk, meghatározó a nem, de nemcsak az adatközlőké, hanem a testvéreké is, valamint azok életkora, továbbá a rokoni és baráti kapcsolatok s a rájuk jellemző nyelvhasználati szokások (nyelvjárásban beszélnek-e, melyik nyelvjárásterületen élnek stb.).

Az összegyűlt adatokból az is kiderült, hogy az életkor növekedésével folyamatosan csökken a nyelvjárásiasság foka, de ez nem csupán az életkori tényező hatásaként fogható fel, hanem elsősorban az anyanyelvi oktatás eredményeként a kettősnyelvűség felé vezető úton. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a vizsgált korcsoport nyelvhasználatából a nyelvjárás látványosan kiszorulna, s ezáltal a jövője veszélyben lenne, csupán bizonyos beszédhelyzetekben (idegen jelenlétében, tanítási órákon stb.) csökken a nyelvjárás használati aránya. A koloni nyelvjárás jövőjét a pedagógusok sem látják veszélyeztetettnek, mindketten úgy nyilatkoztak, hogy a koloni nyelvjárásnak van jövője: „Még nagyon sokáig aktívan fogják használni.” Ehhez még azt fűzöm hozzá, hogy a koloni beszélőközösség életében a nyelvjárást nem a magyar köznyelv, hanem az államnyelv szorítja ki és veszélyezteti, s a nyelvjárás kiszorulása esetén helyébe nem a magyar köznyelv, hanem az államnyelv lép(ne).

SÁNDOR ANNA